

Марчук Л. М.,

доктор філологічних наук, професорка,
завідувачка кафедри української мови

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ОЦІННОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФЕМІНІТИВІВ У МОВІ ЗМІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню функціонування фемінітивів у мові ЗМІ, їхній оцінній характеристиці як відбиттю мовної політики та гендерної рівності в Україні.

Ключові слова: фемінітиви, гендер, гендерні стереотипи, маскулінативи, мовна політика.

Постановка проблеми. Узагальнення інформації з гендерної проблематики та опрацювання загальнонаукових питань онтологічного статусу гендеру, його соціокультурної природи, розгляд дискусійних моментів у визначенні та вживанні поняття «гендер», «фемінітив», узагальнення основних відомостей про вживання фемінітивів у межах міжкультурної комунікації, лінгвокультурології та лінгводидактики, лінгвопрагматики, мовної комунікації засобами ЗМІ – це ті основні завдання, які постають перед гендерними, лінгвокультурологічними, лінгвістичними дослідженнями. Аналізу підлягають тематичні публікації в медіа, відображення стереотипних образів жінок та чоловіків, уживання фемінітивів та їх оцінне забарвлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гендерні аспекти в мові ЗМІ зацікавили науковців ще в кінці ХХ століття. В українській лінгвістиці різні аспекти гендеру досліджували А.М. Архангельська, Н.С. Остапенко, Л.О. Ставицька, Л.В. Таран, О.О. Тараненко та ін. У 2011 році захищено Ю.П. Масловою дисертацію «Гендерний дискурс сучасних друкованих україномовних ЗМІ» [5], в якій основна увага приділена здійсненню контент-аналізу гендерних концептів у друкованих ЗМІ, фіксації мовних засобів конструювання гендерного дисбалансу в медіа-текстах, дослідженню стилістичних функцій гендерних неологізмів. Окремі питання гендерних досліджень в мові ЗМІ подає в статті «Гендер і мова в сучасному лінгвістичному світі» Н.В. Собецька [11].

Узагальнено напрацювання українських мовознавців у царині гендерної лінгвістики в колективній монографії Т.А. Космеди, Н.А. Карпенко, Т.Ф. Осіпової, Л.М. Саліонович, О.В. Халіман «Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика», яка була видана в 2014 році [2].

Окремі дослідження присвячені темі фемінітивів. С.П. Семенюк в авторефераті дисертації «Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові» зазначає: «Творення назв осіб жіночої статі здавна було об'єктом пильної уваги українських лінгвістів. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили О. Огоновський, С. Смал-Стоцький і Т. Гартнер, О.О. Потебня, Л.А. Булаховський та інші мовознавці. Ряд концептуально важливих положень щодо продукування фемінітивів з'ясував І.І. Ковалик.

Опис творення та функціонування найменувань осіб жіночої статі на історичному матеріалі знаходимо в працях Л.Л. Гумецької і А.В. Майбороди. І.І. Фекета проаналізував способи творення назв осіб жіночого роду (морфологічні, морфолого-синтаксичний та ін.) в українській мові ХХ ст. та здійснив їх детальну класифікацію за лексико-семантичними розрядами. У дослідженнях В.О. Горпинича, В.М. Коломійця, Л.О. Родніної, Л.І. Фенько тощо розглядалася словотвірна структура найменувань осіб жіночої статі окремих семантичних груп (назви жителів, назви осіб за національністю, назви фахівців у сільському господарстві тощо). В.П. Токар, І.С. Олійник дослідили еволюцію окремих фемінізуючих формантів. Аналіз дериваційних та функціональних аспектів назв осіб жіночої статі на матеріалі різних діалектів сучасної української мови здійснено в розвідках Й.О. Дзєндзелівського, В.В. Німчука, Я.В. Закревської, З.С. Сікорської, Н.Л. Осташ та ін. [10, с. 3]. Проте становлення та розвиток дериваційної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові продовжується. Особливо швидко та цікаво він розгортається в публіцистичному стилі в мові ЗМІ, тому вважаємо актуальним звернення до проблеми функціонування в репрезентованому стилі фемінітивів та введення їх до нормативної лексики сучасної української літературної мови.

Мета статті – здійснення комплексного мовознавчого огляду фемінітивів, уживаних у мові сучасних українських ЗМІ, їх оцінка на тлі контексту. Вибір фактичного матеріалу зумовлений значною кількістю аналізованих лексем у сучасній публіцистиці.

Виклад основного матеріалу. Під час творення фемінітивів одним із найпродуктивніших словотвірних засобів є суфікс *-К-*, позаяк за його допомогою утворюється більшість фемінітивів: *вчителька, акторка, депутатка, директорка, перекладачка, скульпторка, редакторка, журналістка, діячка* і т.д.; далі – суфікс *-ИЦ-*, який додається до чоловічої основи на *-(н)ик, -ець*: *відмінниця, натхненниця, підприємниця, спадкоємиця, виконавиця* тощо; суфікс *-ИН-* додається і до основ на *-ець борчиня, виборчиня, мисткиня, фахівчиня, видавчиня* тощо, і до основ на приголосний, які тривалий час вважались як такі, що не піддаються фемінізації *шефчиня, ворогиня, членкиня, філологиня*. ЗМІ активно користуються фемінітивами в своїх публікаціях, а також ведуть обговорення їх доцільності та оцінності.

У публікації від 2017 р. «Прибиральниця – можна, директорка – ні» автор/ка розповідає, як у Дніпрі через вживання фемінітиву матері відмовили у прийнятті шкільної заяви. Юлія Лівобережна здивувала користувачів соціальної мережі Фейсбук своєю історією. Її син навчається в другому класі однієї зі шкіл міста Дніпра. У жінки виникла потреба написати заяву на ім'я директорки школи щодо групи продовженого дня. У заяві

Юлія вказала «директорці», оскільки нещодавно вона брала участь у тренінгу з гендерної рівності та вирішила почати вживати фемінітиви в побуті, у заяві їй відмовили, запропонували написати «директору». Там же зазначено, що «дійсно, зараз фемінітиви в українських ЗМІ стають виразниками мовної політики, зорієнтованої на пропагування гендерної рівності. Наприклад, Громадське радіо намагається послідовно вживати фемінітиви в прямих ефірах та публікаціях на сайті. Зокрема, радіоведуча Лариса Денисенко в своїх ефірах часто не просто вживає фемінітиви, але й спеціально підкреслює участь жінок, як фахівчинь, зазначаючи «експерти і експертки»».

Щодо оцінної характеристики хочемо звернутись до власної статті [4], де зазначаємо: «Заряна Лисиця у статті «Депутатка» чи «жінка-депутат». Що обирають наші ЗМІ?» (Детектор-медіа, 16 березня 2016 р.) пише: *«На превеликий жаль, смілив(у) цем серед ЗМІ виявився лише один телеканал – СТБ. Саме там у рамках програми «Вікна новини» можна найчастіше почути гендерно-чутливу мову. Телеканал був новатором і в часи нашімлілого затвердження нового правопису української мови, став першим і, здається, єдиним, хто використовував нову українську граматику. У пам'яті найміцніше засіло вилучення літери «ф». Слова з «ф» змінювалися на «притаманні прадавній українській мові»: «Афіни – Атени», «ефір – етер».*

Deutsche Welle українською потішила: фемінітиви вживаються часто, хоч і не завжди. Будучи впевненою в новаторстві та профеміністичній спрямованості «Громадського радіо», я була децю розчарована сайтом. Найменша «депутатка» в заголовку змінилось на «жінки-депутати» в першому ж реченні статті, а далі – «повідомила прес-секретар» та інші. Крім вищезгаданих, є також кілька ЗМІ, мова яких більшість гендерно-врівноважена. Серед таких – «Радіо Свобода», «Українська правда», MediaSapiens, регіональний телеканал ОТБ (Харків). Проте лінгвістична ліберальність цих видань не видається мені частиною редакційної політики, оскільки не є послідовною і обов'язковою. Швидше, це ініціатива журналісток та редакторок «на місцях» [3]. Тому зазначаємо непослідовність у вживанні фемінітивів.

Наприклад: *«Поліціантку відсторонили від виконання обов'язків на час розслідування»* (ЗІК: https://zik.ua/zmi/bbc/2018/09/07/news-45452818_96279); *«Співробітниця поліції в Далласі, штат Техас, помилилася квартирою і застрелила чоловіка, думаючи, що він вдерся до неї додому»* (<https://www.bbc.com/ukrainian/news-45452818>); *«Дівчина-коп також розповіла журналістам трохи про себе і про те, чому вирішила стати поліцейським»* (https://antikor.com.ua/articles/51202-barbikop_ekskljuzivne_intervju_z_najvidomishoju_politsijantkoju_krajini_video). Також зазначаємо пейоративне забарвлення заголовків статей про поліціанток, що накладає негативну оцінку і на фемінітив:

Сумську поліціантку судитимуть за насильство;

У Києві дідусь побив поліціантку;

У Запоріжжі поліціантка побила людину;

Ментівське беззаконня: поліціантка побила чоловіка...;

У Краматорську поліціантка на смерть збила подругу.

І це лише ті заголовки, які були знайдені в Інтернеті після введення в пошукову систему слова *поліціантка*. Це ще раз доводить усталений у суспільстві стереотип щодо жіночої та чоловічої професії. Якщо жінка посягає на чоловічу професію, то їй не прощають жодної помилки» [4, с. 103].

Проте натрапляємо і на позитивне оцінювання фемінітивів, хоча вони функціонують несистемно. Наприклад, на сайті Радіо Свободи натрапляємо на новину від 14.10.2018 р.: «В Україні жінка вперше отримала військове звання **генерала**. Президент України Петро Порошенко указом від 12 жовтня присвоїв військове звання генерал-майора **начальнику** Військово-медичного управління Служби безпеки України Людмилі Шугалей. У 2004 році на той час президент України Леонід Кучма присвоїв звання генерал-майора міліції **керівниці** Департаменту зі зв'язків із громадськістю МВС України Тетяні Подашевській. Вона стала першою в Україні жінкою – генералом міліції» [9].

В Івано-Франківську проект «Гендерний простір сучасної журналістики: від теорії до практики» влаштував «медіа-кав'ярню». У форматі розмови за кавою координатори та експерти проекту презентували результати гендерного моніторингу місцевих медіа та обговорили з журналістами потребу й особливості вживання фемінітивів. Цитуємо: «Добра новина: за вживанням фемінітивів, які проявляють присутність жінок на посадах, у громадській активності, загалом у суспільстві, тобто роблять їх «видимими», Франківськ – у лідерах на загальноукраїнському рівні. Експертки віддали належне не лише медіа, а й міському голові Руслану Марцінківу, який активно вживає слова «депутатка», «членкиня», «двірничка», «поштарка» тощо.

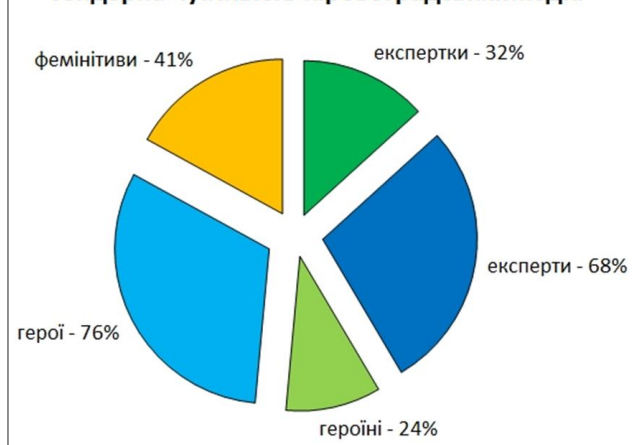
Богдана Стельмах, координаторка Волинського прес-клубу, керівниця проекту «Гендерний простір сучасної журналістики: від теорії до практики» апелювала до позиції мовного експерта Олександра Пономаріва. Він у свою чергу дослідив, що 30% слів в українській мові мають пари, і пропонує взяти на олівець такі як «фотограф – фотографія чи фотографесса», «критик – критикеса», «фанат – фанка», «виступант – виступанка», «міністр – міністерка». Фемінітив «міністерка», нагадує Пономарів, був у вжитку в українській мові «досовецького» періоду...

Що стосується фемінітивів в особливих випадках, – як-от зі словом «посол», що його критики гендерної чутливості викручують як «послиця», «послиха», «посолка», – то варто натомість вживати «амбасадорка», вважають експертки. Оскільки йдеться про професію, яка створювалася під чоловіків і за замовчуванням у мові вживається в чоловічому роді, то доречно буде також сказати «пані посол» [7].

Загалом, гендерний моніторинг журналістських матеріалів проводили у 22 областях України, по 110 друкованих і 110 інтернет-видань. Проаналізували всього 180 895 матеріалів. У межах медіа-кав'ярні, що відбулася в ресторані «Сорренто» у Кропивницькому, місцеві журналісти та журналістки підписали декларацію гендерно чутливої журналістики, інформує «Кропивницький.UA» [8].

Зокрема, про індекс гендерно чутливого друкованого та онлайн-медіа Кропивницького, який створювався на дослідженні десяти друкованих та електронних ЗМІ, розповіли Богдана Стельмах, координаторка Волинського прес-клубу, керівниця проекту «Гендерний простір сучасної журналістики: від теорії до практики» та Оксана Ярош, експертка згаданого проекту, голова ГО «Гендерний центр Волині» (обоє – з міста Луцьк).

Також представники/ці ЗМІ більш поглиблено ознайомилися з фемінітивами та правильністю їх вживання у власних матеріалах. Моніторинг тривав два місяці, експерти аналізували публікації в п'яти друкованих та п'яти електронних виданнях Кіровоградщини щодо вживання фемінітивів, балансу експертних коментарів та героїв публікацій.

Гендерна чутливість кіровоградських медіа

У медіапросторі Житомирщини панують чоловіки.

Гендерний моніторинг проводився з метою виявлення та аналізу дотримання гендерного балансу в журналістських матеріалах газет та в новинах онлайн-ЗМІ, наявності стереотипних образів жінок і чоловіків, а також використання фемінітивів та маскулінитивів на позначення посади/ виду діяльності жінок.

Друковані ЗМІ

Тематичний аналіз гендерного балансу в друкованих ЗМІ Житомирщини показав такі результати: у матеріалах друкованих ЗМІ жінки виступають як експертки у 23% випадків. Найрідше надають слово жінкам у публікаціях на політичну тему – 7% від загального показника. Найчастіше жінки дають експертну оцінку з питань культури та освіти – по 33% та інших темах – 34%.

Найбільший гендерний «розрив» експертки/експерти спостерігався в політичній тематиці. Удвічі менше жінки також коментують теми освіти й медицини, зовсім не представлені в темах, пов'язаних зі спортом та війною.

Відповідно спостерігався й значний розрив у представленні героїнь/героїв у публікаціях на політичні теми – 16% героїнь/84% героїв. Однак, героїні в категорії економіка/бізнес становили 81% від усієї кількості. Високий відсоток героїнь також у матеріалах про культуру (44%). Найменше (13%) в публікаціях на військову тематику. Чоловіків як героїв найбільше героїв у категорії «Війна» (87%) та «Інше» (61%), яка переважно містить інформацію про ДТП та злочини. Відсутні героїні в темах «спорт» і «розваги». Матеріали на волонтерську тематику в моніторинговий період загалом відсутні.

Щодо гендерного дисбалансу в кожному з друкованих видань, то:

- «Приміське життя» – експертток менше ніж експертів у 11 разів, героїнь менше ніж героїв у 1,6 рази;
- «Житомирщина» – експертток менше ніж експертів у 4,8 разів, героїнь менше ніж героїв у 1,6 рази;
- «20 хвилин» – експертток менше ніж експертів у 3 рази, героїнь менше ніж героїв у 2 рази;
- «Ехо» – експертток менше ніж експертів у 2,8 рази, героїнь менше ніж героїв у 2,5 рази;
- «Субота» – експертток менше ніж експертів у 2,4 рази, героїнь менше, ніж героїв у 1,6 рази.

Загальний показник вживання фемінітивів у друкованих ЗМІ – 41%. Найчастіше варіюються назви посад *начальник/*

начальниця, заступник/заступниця, депутат/депутатка. Наприклад: «*Оксана Шкаралевич, начальниця лабораторії*» (Житомирщина, № 7, с. 5 «Ніхто з наших на заробітки не вийхав»), «*начальник управління охорони здоров'я Марія Мсюрова*» (20 хвилин № 5, с. 3 «Карантин продовжили до 16 лютого») чи в цій же газеті – «*заступник директора департаменту освіти Раїса Кошевич*» (с. 5 «Департамент освіти Житомирської міської ради пояснив, як відбуватиметься зарахування дітей до 1 класу 2019 року»).

У газеті «Житомирщина» натрапляємо: «*Одна кандидатка, Юлія Литвиненко*» (№ 7, с. 2 Реєстрацію кандидатів у Президенти завершено), але «*кандидат педагогічних наук Олена Василівна Дерев'яно*» (№ 7 с. 7 «За заслуги перед народом»).

Найбільше фемінітивів уживає газета «Житомирщина» (57%). В інших переважають маскулінитиви. Їх вдвічі більше у газеті «20 хвилин», по одному фемінітиву виявлено в «Суботі» та «Приміському житті», стільки ж маскулінитивів. Жодного фемінітиву в газеті «Ехо».

Стереотипні образи та сексистський контент виявлені лише у двох тижневиках – «20 хвилин» та «Ехо». І якщо в першій з газет такі вислови знаходимо в публікації, пов'язаній зі святкуванням Дня святого Валентина («*Не секрет, що на полицях магазинів можна знайти все, що завгодно, тому ваша половинка буде у справжньому захопленні*», «*Це не те свято, коли вибір подарунка можна перекласти на свою половинку*» («День святого Валентина 2019: що подарувати». № 5 с. 17)), то газета «Ехо» систематично вживає сексистські вислови в публікаціях: «*И среди «ночных бабочек» есть так называемые элитные. Зачастую это девушки, работающие моделями и выглядящие соответственно*» (Как лишить мужчину 5 тысяч гривен?, № 7 с. 22), «*Голая женщина парит... это красиво*» (Показываю грудь и фокусы одновременно, № 7 с. 24). Також на першій шпальті газети «Ехо» постійно розміщує фото дівчат, переважно напівоголених.

Інтернет-видання

У новинах інтернет-видань теж переважає експертна думка чоловіків (67% проти 33% експертток). Найбільший гендерний розрив бачимо в темі «Політика (17% експертток проти 83% експертів) та «Війна» (9% експертток проти 91% експертів). Загальний показник вживання фемінітивів у житомирських інтернет-виданнях – 19%.

Найбільше фемінітивів у новинах сайту «Житомир.інфо» – 9, на решті сайтів за період моніторингу виявлено по 1 фемінітиву, а на частково російськомовному сайті «Журнал Житомира» – жодного.

Переважає кількість маскулінитивів використовується на позначення посад жінок одночасно з фемінітивами, наприклад: «*заступник головного лікаря ЦПМСД Людмила Зайцева*» поряд із «заступницею головного лікаря «Центру первинної медико-санітарної допомоги» Людмилою Зайцевою» (Житомир.інфо); «*Працівниця заводу «Кромбергед Шуберт» Житомир Галина Боровська*» і «*співробітник патрульної поліції Тетяна Носадчук*» (Житомир.інфо).

Також у новинах на політичну тематику здебільшого натрапляємо: «*нардеп Олександра Кужель*» (Вголос), «*Литвиненко Юлія – журналіст і телеведуча, самовидвиженець*», «*Кандидат у президенти України зазначила...*» (Журнал Житомира) [6].

Висновки. Таким чином, уживання фемінітивів у мові ЗМІ є досить активним, проте несистемним. Спостерігаємо такі явища, як лексичні лакуни в найменуваннях жіночих професій та гендерну асиметрію (морфологічну й семантичну), що пояснюємо ситуативно-прагматичними завданнями підкреслення соціального статусу через вживання чоловічого роду. На сьогодні активне творення та вживання нових фемінітивів в українських електронних ЗМІ є яскравим виявом мовної політики, спрямованої на розширення лексико-семантичної групи фемінітивів. Фемінітиви в українській мові є важливою складовою частиною репрезентативної лексико-семантичної групи «назви осіб». Подальше дослідження вбачаємо в дослідженні фемінітивів у всіх функцій них стилях сучасної української мови.

Література:

1. Жіночий консорціум. URL: https://wcu-network.org.ua/possessing-equal-rights/news/Pribiralnicja_%E2%80%94mozhna_direktorka_%E2%80%94n
2. Космеда Т.А. та ін. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колективна монографія. Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Дрогобич : Коло, 2014. 472 с.
3. Лисиця Заряна. «Депутатка» чи «жінка-депутат». Що обирають наші ЗМІ? URL: <https://detector.media/infospace/article/113571/2016-03-16-deputatka-chi-zhinka-deputat-shcho-obirayut-nashi-zmi/>
4. Марчук Л.М. Фемінність української мови. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: Серія : Філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2018. Випуск XV. С. 99–104.
5. Маслово Ю.П. Гендерний дискурс сучасних друкованих україномовних ЗМІ : автореф. дис. ... к.ф.н., спец. 10.02.01 Українська мова. Луцьк, 2011. 17 с.
6. Новожилова І. Гендерний моніторинг журналістських матеріалів регіональних видань. URL: <https://ngo.zt.ua/v-mediaprostorizhytomyschynny-dominuyut-choloviky/>
7. Сайт: URL: https://kurs.if.ua/news/poslytsya_poslyha_chy_ambasadorka_u_frankivsku_vyznachyly_indeks_gendernoichutlyvostizmi_ta_zyasuvaly_dlya_chogo_potribni_feminityvy_62416.html
8. Сайт: URL: <http://kirovohradpressclub.org/genderindex1>
9. Сайт Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/newszhinka-heneral/29542542.html>
10. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові : автореф. дис. ... к.ф.н., спец. 10.02.01 «Українська мова». Запоріжжя, 2000. 19 с.
11. Собецька Н.В. Гендер і мова в сучасному лінгвістичному світі. Дослідження з лексикології і граматики української мови. 2014. Вип. 15. С. 28–36.

Марчук Л. М. Лінгвокультурологічний аспект оціненої характеристики фемінітивів в мові СМІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню функціонування фемінітивів в мові СМІ, їх оцінкової характеристики як відображення мовної політики і гендерного рівності в Україні.

Ключові слова: фемінітиви, гендер, гендерні стереотипи, маскулінітиви, мовна політика.

Marchuk L. Lingvokulturologichesky aspect of the estimated characteristics of feminists in the language of the media

Summary. The article is devoted to the study of the functioning of feminists in the language of the media, their evaluative characteristics as a reflection of language policy and gender equality in Ukraine.

Key words: feminist, gender, gender stereotypes, masculinates, language policy.